

УДК 316.473:316.45

М.А. КУЛИК

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗУ В СОЦІАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена дослідженню історії вивчення та сучасним науковим поглядам на соціальну пам'ять та роль функціонування образу в ній. Визначено особливості формування суб'єктивності образу в соціальній пам'яті та пам'яті конкретної людини. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення ролі образу в соціальній пам'яті та обґрунтовано основні його характеристики: константність, предметність, цілісність та узагальненість.

Ключові слова: соціальна пам'ять, образ, суб'єктивність.

Актуальність вибору теми. Дослідження розвитку національних, територіальних та інших сталих спільнот, що відбувається в Україні, зосереджує особливу увагу науковців на формуванні групової ідентичності представників цих спільнот. Функціонування групової ідентичності здійснюється через закріплення спільних образів соціальної пам'яті, що підтримують цінності незалежності від інших груп та належності до своєї спільноти. Відповідно, особливої актуальності набувають дослідження механізмів передачі та закріплення цих образів у соціальній пам'яті.

Постановка завдання дослідження. Процеси передачі соціально значущої інформації, формування колективних ідентичностей та групової солідарності визначаються образами соціальної пам'яті. Відповідно, дослідження характеристик образів соціальної пам'яті, а також специфіки їх функціонування та конструювання дасть змогу пояснити процес самоорганізації та розвитку спільноти.

Мета статті – дослідити історію вивчення та сучасні наукові погляди на соціальну пам'ять та роль функціонування образу в ній; визначити особливості формування суб'єктивності образу в соціальній пам'яті та пам'яті конкретної людини; проаналізувати теоретичні підходи до визначення ролі образу в соціальній пам'яті та обґрунтувати його основні характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоча виокремлення соціальної пам'яті як окремого предмета дослідження відбулося лише в середині ХХ ст., фундаментальні основи її аналізу були закладені ще в класичних працях античності (Арістотель, Платон) та надалі у працях філософів середньовіччя (А. Блажений), у яких пам'ять розглядалась через призму часу, відображаючи образ минулого. Механістичне розуміння пам'яті властиве Новому часу, коли пам'ять ототожнювалась з дошкою, на якій записується інформація (Д. Локк) або навіть із зовнішнім органом чуття

(Т. Гоббс). Лише у ХХ ст. А. Бергсон вперше звертає увагу на існування двох форм пам'яті, які мають принципово різні сутності: перша має всі ознаки навички і пов'язана із запам'ятовуванням (стихійним або примусовим) певного досвіду, який являє собою певну користь для особистості та суспільства. Другому типу пам'яті характерна реєстрація у формі образів-спогадів, що фіксовані у просторі та часі (прив'язані до місця та дати події) [2]. Можемо стверджувати, що саме з початком аналізу другої форми пам'яті розпочинається дослідження соціальної пам'яті в соціогуманітарному знанні. Оскільки саме розкриття феномену пам'яті через "подію" вказує на її соціальний контекст, вказується на те, що особистість не просто рефлексує стосовно оточуючих речей, вона виділяє у теперішньому житті події, що становлять особливе значення для неї, оскільки вони пов'язані з іншими суб'єктами соціального життя та визначають її належність до певних соціальних груп. У цьому сенсі повністю погоджуємося з твердженням французького соціолога М. Хальбвакса про те, що "індивід, вихований на самоті, не мав би пам'яті" [8, с. 36]. Оскільки не було б необхідності формувати ідентичність, відповідно, не мають значення дати та місце подій, не існує і самих подій, значущість мають лише навички та набутий досвід.

Суспільні перетворення ХХ–ХХІ ст., глобалізаційні процеси, які подекуди ставлять під питання існування соціальної пам'яті спільнот або, навпаки, посилюють значущість автентичної пам'яті групи, сприяють подальшим науковим пошукам науковців у галузях філософії, історії, психології та, беззаперечно, соціології. Соціальну пам'ять відносять до семіосфери (В. Жадько, О. Фостачук), розуміють як засоби накопичення та передачі інформації крізь покоління (В. Ликова, В. Колеватов), як соціальний інститут (Я. Ребане). Виходячи із поставленої нами мети (аналізу механізмів передачі сенсів, що здатні сформувати громадську ідентичність), зауважимо на визначенні Г. Осипова, який розуміє соціальну пам'ять як "сукупність соціокультурних засобів та інститутів, що здійснюють відбір та перетворення актуальної соціальної інформації в інформацію про минуле з метою збереження накопиченого суспільного досвіду та передачі його від покоління до покоління" [7, с. 236].

Особливої уваги у вивченні функціонування групової ідентичності потребує аналіз механізмів відбору та перетворення інформації про події, що актуально переживає спільнота, в інформацію про власне минуле. Взаємодія суб'єктів соціальної пам'яті пов'язана не лише з фіксацією у пам'яті подій, але й їх інтерпретацією, трансформацією, забуванням і можливою подальшою актуалізацією відповідно до актуальних потреб. Відповідно, процес перетворення актуальної інформації в інформацію про минуле не являє собою лише просте перенесення зі стану сьогодення в стан минулого. Отже, особливого значення у функціонуванні соціальної пам'яті набувають образи, завдяки яким є можливим узагальнення індивідуальних спогадів та подальша трансформація цих образів відповідно до актуальних потреб суспільства.

Функціонування пам'яті реалізується через створення та збереження образів, що являють собою суб'єктивну форму об'єкта сприйняття. Вважаємо за необхідне зазначити, що у функціонуванні пам'яті конкретної людини ця суб'єктивність визначається особливостями індивідуального сприйняття. Радянським психологом С.Л. Рубінштейном було обґрунтовано положення щодо суб'єктивності сприйняття людиною оточуючого її світу. "Сприйняття діє у кожній людині історично, пов'язане з усією історією її життєвого шляху, включено у спадковий зв'язок її досвіду" [6, с. 256]. Дослідник стверджував, що уявлення, яке являє собою відтворений образ предмета, завжди базується на нашому минулому досвіді. Оскільки досвід людини є динамічним, відповідно, і уявлення являє собою мінливе утворення, яке щоразу при певних умовах знову створюється та відображає складне життя особистості.

На відміну від пам'яті конкретної людини, суб'єктивність соціальної пам'яті забезпечується функціонуванням "соціальних рамок пам'яті". Вперше це поняття було введено М. Хальбваксом, який під колективними рамками пам'яті розумів "знаряддя, якими користується колективна пам'ять для відтворення таких образів минулого, що в цей період погоджуються з панівними ідеями даного суспільства" [8, с. 30]. Соціальні рамки пам'яті покликані забезпечити єдність соціальної пам'яті спільноти з актуальним курсом розвитку і, відповідно, панівними ідеями цієї спільноти.

Проблематика функціонування образів у соціальній пам'яті привертала увагу багатьох дослідників, праці яких були спрямовані як на аналіз окремих образів та динаміки їх змін у часі, так і на вироблення загальних теорій пояснення функціонування образів в соціальній пам'яті.

Французькою школою, на чолі з П. Нора, було розроблено теорію, відповідно до якої, функціонування соціальної пам'яті зумовлюється конструюванням та підтримкою "місць пам'яті". Вони являють собою "усіляку значущу єдність матеріального чи ідеального порядку, які воля людей чи робота часу перетворили в символічний елемент спадщини пам'яті певної спільноти" [5, с. 26]. Так, образи видатних історичних постатей, державних символів, організацій втілюються у "місцях пам'яті", що зумовлюють інтерпретацію минулого, виходячи з актуальних потреб спільноти. Місця пам'яті різною мірою включають у себе три складові: матеріальну, символічну та функціональну.

Аналіз функціонування образу в соціальній пам'яті, у працях німецького дослідника Ф. Шенка зорієнтований на дослідження постаті О. Невського в руській культурній пам'яті. Історичний нарис про О. Невського, який надає автор, спираючись на праці істориків та історіографів, навряд чи може відповідати наступним образам, що були сформовані в колективній пам'яті населення. Відповідно, можемо припускати, що метою збереження образу О. Невського в соціальній пам'яті є, насамперед, не відтворення правдивої картини життя видатної історичної постаті, а скоріше має значення уявлення про спільне минуле, що працює на згуртування спільноти. Спираючись на положення Б. Андерсона щодо існування нації як

“уявленої спільноти”, Ф. Шенк доходить висновку, що колективна ідентичність – це створюваний тією чи іншою групою в процесі “уявлення” самої себе образ, з яким ідентифікують себе її члени [9, с. 19].

Образи соціальної пам’яті можуть не відповідати реальним подіям, а являти собою соціальні міфи. Цей факт також підтверджує тезу про значущість соціальної пам’яті у конструюванні ідентичності, оскільки не мають значення самі події, їх хід та правдивість. Мають значення тільки той смисл, навколо якого конструюється міф, а також наявність злагодженої групи, що готова підтримувати його, визначаючи тим самим власну ідентичність та належність до групи.

Дослідження трансформації образів в соціальній пам’яті було здійснено німецьким істориком Р. Козеллеком, предметом дослідження якого виступило конструювання образу Невідомого солдата, як одного з центральних символів сучасних європейських держав [4]. Якщо раніше дослідницький інтерес був сконцентрований переважно на образах з багатовіковою історією (героїчні постаті О. Невського, Жанни Д’Арк, традиційної символіки Франції – триколову, екзагону, а також Пантеону), то дослідження образу Невідомого солдата являє одну з перших спроб аналізу конструювання образу в соціальній пам’яті відповідно до актуального стану розвитку європейських держав. Якщо застосувати концепцію “соціальних рамок” М. Хальбвакса для аналізу трансформації культу мертвих та появи образу Невідомого солдата, вважаємо, що цими “соціальними рамками” пам’яті може виступати перехід від монархічної традиції культу мертвих до загальнонародної. Монархічна традиція культу мертвих, що виражалася у встановленні пам’ятників монархам на честь їх перемог, мала на меті “втілювати безперервність гідності володарів” [4, с. 25] і, відповідно, легітимізувати монархічну владу у свідомості громадян цієї держави. З 1918 р. було започатковано культ мертвих стосовно Невідомого солдата, який Р. Козеллек позначає як “демократичний культ мертвих”, але не в значенні конституційного права, а в значенні ментальності. На відміну від монархічного культу мертвих, демократичний культ, що уособлював у собі образ Невідомого солдата, мав позначати анонімність, рівність та відданість державі всіх громадян держави, легітимізуючи тим самим тепер її існування. Аналіз споруджених Європою могил Невідомому солдату вказує на спільну тенденцію демократизації культу мертвих, тоді як особливості їх конструкції, розташування, надписів, наявності каплиць – на національні особливості цих “соціальних рамок” пам’яті.

Аналіз процесу утворення та функціонування образів соціальної пам’яті підкреслює значущість виділення суб’єктом сутнісних характеристик об’єкта, чий образ створюється. Як зазначає Р.М. Грановська, отримана в активній взаємодії з об’єктом інформація щодо його сутнісних властивостей перетворюється в ряд характеристик, з яких у подальшому при впізнанні знову реконструюються у цілісне відображення об’єкта – образ [3, с. 28]. Задля успішного об’єднання певного набору характеристик в образ,

що приведе до його впізнання, ці характеристики об'єкта мають відповідати таким критеріям: константність, предметність, цілісність та узагальненість.

Константність образу соціальної пам'яті має забезпечувати відносну незалежність образу від умов його сприйняття. Оскільки умови, у яких було сприйнято об'єкт, можуть бути відмінними від тих, у яких його надалі необхідно буде впізнати, особливого значення набуває спроможність запам'ятовування "опорних точок" або кількох сутнісних характеристик, що дадуть змогу сформувати образ. Так, образ героя в соціальній пам'яті спільноти може асоціюватися з битвою з ворогом, несправедливістю, історіями гноблення, елементами визнання, вшанування і так далі. Сформований у масовій свідомості такий образ героя буде забезпечувати впізнання героя у кожному, кому властиві перелічені характеристики. Константність образу забезпечує також впізнання цього героя у принципово різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурній, особистісній. Значною мірою константність образу забезпечуються запам'ятовуванням атрибутів об'єкта.

Предметність образу соціальної пам'яті визначає можливість виокремлення об'єкта з-поміж інших. Задля цього дійсність має поділитися суб'єктом пізнання на образ об'єкта (фігуру) та образ оточуючого об'єкт простору (фон). Фігура та фон взаємозабезпечують існування один одного: без фону неможливим є виділення фігури; відсутність фігури, у свою чергу, унеможливує існування фону, адже це призводить до виділення із фону будь-якої іншої фігури, що становить більш цілісний об'єкт для сприйняття. Так, для сприйняття образу героя має бути відповідний фон: коло людей, загальна ситуація в країні, що будуть характеризуватися некомпетентністю, незлагодженістю, нерішучістю і так далі. Лише за умови наявності такого фону образ героя буде сприйнятий як чітко окреслена, розташована на передньому плані фігура.

Німецький дослідник Я. Ассман аналізує "Фігури пам'яті" як культурно сформовані суспільно обов'язкові "образи пригадування" [1, с. 39]. Таким чином, дослідник робить акцент на обов'язковості, нормативності "фігур пам'яті". Фігури пам'яті мають такі ознаки, як віднесеність до простору та часу, віднесеність до групи та відтворювальний характер. Оскільки будь-яка згуртовуюча група прагне до створення та забезпечення за собою місць, які є для неї не лише сценою спільної діяльності, але й символом її ідентичності, а також опорними пунктами пригадування, всі нормативно закріплені фігури пам'яті мають бути локалізовані у просторі та часі й визначати належність людини до спільноти. Характеристика віднесеності до групи визначає певну замкнутість соціальної пам'яті, оскільки вона, а відповідно, і фігури пам'яті не можуть бути передані кому завгодно, а навпаки, є тісно пов'язаними зі своїми носіями. Таким чином, фігури пам'яті завжди є своєрідними для певної соціальної групи, оскільки спрямовані на визначення ідентичності особистості. У цьому розумінні фігури пам'яті зазвичай будуються на контрасті сприйняття "своїх" та "чужих", підкреслюючи несхожість з іншими та невілюючи деякі розбіжності зі своїми. Відт-

ворювальний характер образів соціальної пам'яті визначає неспроможність пам'яті утримати минуле як таке. “Від минулого залишається лише те, що суспільство в ту чи іншу епоху спроможне відтворити у своїх актуальних референціальних рамках”. На думку Я. Ассмана, пам'ятати – означає відтворювати досвід минулого відповідно до актуального стану розвитку та потреб спільноти.

Образ у соціальній пам'яті має відповідати критерію цілісності, який визначається як “внутрішній органічний взаємозв'язок частин та цілого в образі” [3, с. 32]. Так, сформований у соціальній пам'яті образ героя повинен мати певні характеристики, і якщо деякі з них не відповідають уявленню про образ героя, то такі прояви об'єкта будуть або опускатися та замовчуватися, або пояснюватися вимушеними обставинами. Особливого значення у конструюванні та підтримці цілісності образу героя в соціальній пам'яті відіграє наявність образу антигероя. Ключові характеристики образу антигероя мають бути протилежними герою, що є підґрунтям для їх розрізнення, з одного боку, та цілісності їх сприйняття, – з іншого.

Характеристика узагальнення в існуванні образу соціальної пам'яті визначається віднесеністю образу до певного класу об'єктів. Доречною ілюстрацією тут є дослідження Ф. Шенка щодо можливості функціонування образу в соціальній пам'яті навіть при радикальній зміні класу об'єктів, до яких він належить [9]. Так, на прикладі аналізу образу О. Невського в руській культурній пам'яті, дослідник доходить висновку, що протягом восьми століть його образ належав то до класу святих, то до чудотворців, князів, полководців, захисників, державних діячів, ворогів, доказів брехливості церкви і, нарешті, воєнних героїв, стратегів. При цьому сам образ зберігався завдяки його константності, предметності та цілісності.

Висновки. Функціонування соціальної пам'яті забезпечується оперуванням образами, що являють собою суб'єктивну форму об'єкта сприйняття. Суб'єктивність образу в соціальній пам'яті визначається тими “соціальними рамками”, що сформовані відповідною спільнотою. Для успішного створення та збереження образу в соціальній пам'яті він має відповідати характеристикам константності, що забезпечує певну незалежність образу від умов його сприйняття; предметності, що дає змогу розподіляти всю оточуючу реальність на фон та фігуру, яка висувається на передній план; цілісності, що реалізується через внутрішній органічний взаємозв'язок цілого та частин в образі; узагальненості, що зумовлює функціонування образу лише в умовах віднесеності до певного класу об'єктів.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; [пер. с нем. М.М. Сокольской]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Бергсон А. Две формы памяти / А. Бергсон // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. – М., 1979. – С. 61–75.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – 3-е изд., с изм. и доп. – СПб. : Свет, 1997. – 608 с.

4. Козеллек Р. Невідомий солдат як національний символ в Європі. Історичні пошуки ідентичності: українсько-німецький колоквиум / Р. Козеллек. – К. : Дух і літера, 2004. – 144 с.
5. Нора П. Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж ; [пер с франц. Д. Хапаевой]. – СПб. : СПб. ун-та, 1999. – 328 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
7. Соціологічна енциклопедія: довідкове видання / під заг. ред. Е.І. Головахи. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
8. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.
9. Шенк Ф.Б. Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой / Ф.Б. Шенк. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 592 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2012.

Кулик М.А. Функционирование образа в социальной памяти

Статья посвящена исследованию истории изучения и современным научным взглядам на социальную память и роль функционирования образа в ней. Определены особенности формирования субъективности образа в социальной памяти и памяти конкретного человека. Анализируются теоретические подходы к определению роли образа в социальной памяти и обосновываются основные его характеристики: константность, предметность, целостность и обобщенность.

Ключевые слова: социальная память, образ, субъективность.

Kulik M. Functioning of an appearance in a social memory

The article is dedicated to the social memory's history as well as contemporary scientific views to this phenomenon and to the role of image' functioning in social memory. The specificity of formation the image subjectivity in social memory and in the individual memory is revealed in the text. Theoretical approaches to the defining the role of image in social memory are analyzed and its main characteristics (constancy, objectivity, integrity and generalization) are justified in the paper.

Key words: social memory, the image, subjectivity.